

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY TA'LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI
FARG'ONA DAVLAT UNIVERSITETI

**FarDU.
ILMIY
XABARLAR**

1995-yildan nashr etiladi
Yilda 6 marta chiqadi

**2024/6-SON
ILOVA TO'PLAM**

**НАУЧНЫЙ
ВЕСТНИК.
ФерГУ**

Издаётся с 1995 года
Выходит 6 раз в год

С.Неъматжан, О.А.Акбаров, З.Ш.Нуридинов	
Коммуникативные качества речи	742
М.Т.Абдулаттоев	
О'zbek tilining funksional sintaksisi masalalari	746
А.Р.Косимов	
Формирование компетенций в изучении русского языка	750
N.A.Quldashev	
Ijtimoiy muloqotda o'zbek tilidan foydalanilish	754
X. Sharifiddinov	
Aforizm – falsafiy mushohadalar ifodasi	757
А.Г.Муҳиддинов	
Нейросемiotические механизмы идентификации новшества	760
М.А.Хусанова	
О'zbek tilshunosligida idiosil antropotsentrik yondashuv mahsuli sifatida	765
E.I.Ibragimova	
Aksiologik bahoning uslubiy xususiyatlari	768
Z.M.Sobirova	
Neyropsixolingvistik konsepsiyalar	771
G.Sh.Kaxxorova	
Til tizimida yordamchi so'zlarning o'rni va vazifalari	776

UO'K: 81'373

TIL TIZIMIDA YORDAMCHI SO'ZLARNING O'RNI VA VAZIFALARI

МЕСТО И ФУНКЦИИ ВСПОМОГАТЕЛЬНЫХ СЛОВ В ЯЗЫКОВОЙ СИСТЕМЕ

THE PLACE AND FUNCTIONS OF AUXILIARY WORDS IN THE LANGUAGE SYSTEM

Kaxxorova Gulrux Shavkatovna

Buxoro davlat universiteti doktoranti (DSc)

Annotatsiya

Ushbu maqolada ingliz va o'zbek til tizimida yordamchi so'zlarning o'rni, ularning nutqda qo'llanishi, o'ziga xos grammatik shakli va vazifalari xususida so'z yuritilgan.

Аннотация

В данной статье рассматривается роль вспомогательных слов в английской и узбекской языковых системах, их использование в речи, их конкретная грамматическая форма и функции.

Abstract

This article examines the role of auxiliary words in the English and Uzbek language systems, their use in speech, their specific grammatical form and functions.

Kalit so'zlar: yordamchi so'zlar, ingliz tili, o'zbek tili, grammatik shakl, grammatik vazifa, grammatik kategoriya.

Ключевые слова: вспомогательные слова, английский язык, узбекский язык, грамматическая форма, грамматическая задача, грамматическая категория.

Key words: auxiliary words, English language, Uzbek language, grammatical form, grammatical task, grammatical category.

KIRISH

Til tizimida yordamchi so'zlarning o'rni turlicha baholanadi. Ba'zi olimlar ularni yordamchi so'zlar deb hisoblasa, boshqalari qo'shimchalarga yoki nutq bo'lakchalariga tenglashtirib qaraydi. Natijada yordamchi so'zlar alohida turkumlanib, mustaqil so'zlarni o'zaro bog'lashga hamda ularga qo'shimcha ma'no qo'shishga ko'mak beradigan grammatik kategoriyalar sifatida qaraladi.

ASOSIY QISM. ADABIYOTLAR TAHLILI

Ma'lumki, yordamchi so'zlar aniq bir tushunchani ifodalab kela olmasligi sababli barcha xalqlar nutqida yakka holda qo'llana olmaydi. Shuning uchun ular nomustaqil so'zlar hisoblanadi.

Yordamchi so'zlar, odatda, bir mustaqil so'zni boshqa bir mustaqil so'z bilan turli munosabatlarda bog'laydi. Ana shu munosabat turlariga qarab o'zbek tilida yordamchi so'zlarni turlicha tasniflash mumkin. Masalan:

	ko'makchi	bog'lovchi	yuklama
payt	keyin, oldin, beri, sayin	va, ham, hamda	ham, (-u, -yu, -da
o'xshashlik	kabi, singari, yanglig'	go'yo, go'yoki	-dek, -day, -cha
birgalik	bilan	va, ham, hamda	ham

Yuqoridagilardan ko'rinyaptiki, turli turkumga mansub bo'lgan ko'makchi, bog'lovchi va yuklamalardan ayrimlari shakli har xil bo'lsa-da, ma'nosi bir xildir. Bundan yordamchi so'zlarning turli-tuman munosabatlarni ifodalashi jihatidan umumlashgan ma'no kasb etishi oydinlashadi. O'rni kelganda, yordamchi so'zlar morfemalarga, qo'shimchalarga yaqinlashishi ayonlashadi. Shu jihatdan yordamchi so'zlarni "oraliq uchinchi" deb hisoblaydilar.⁸⁸

⁸⁸ Мадраҳимов И. Сўзнинг серқирралиги ва уни таснифлаш асослари. – Тошкент, 1994.

TILSHUNOSLIK

So'z ko'rinishidagi ko'makchi, bog'lovchi va yuklamani so'zlarga yaqinlashtiradigan omillar, bizningcha, quyidagilardir:

birinchidan, so'z sifatida shaklan alohida ajralib turadi: bilan, uchun, kabi, ammo, lekin, biroq, ham.

ikkinchidan, muqobili boshqa tillarda ham uchraydi: with, for, like, but, and...;

uchinchidan, xususan, ayrim ko'makchilarning sifat, ot, ravish va fe'ldan o'sib chiqqanligi bois lug'aviy ma'nosini saqlaganligi;

to'rtinchidan, ba'zan so'z tarkibidan tushib qolsa-da, o'rni bilinib turishi:

Olov (*kabi*) qiz deb atashsa agar,

Ko'zlaringga boqardim hayron.

Chunki qancha izlamay har gal,

O'tdan senda topmasdm nishon.

Yordamchi so'zlar grammatik morfemalar kabi mustaqil nominativ funksiya bajarmaydi. Shuning uchun ular o'zi bog'lanib kelgan so'z tarkibida u bilan birga yaxlit birikma ko'rinishida qabul qilinadi va shu holatda gap bo'lagi shakllanishiga xizmat qiladi. Ammo bu xususiyat faqat ko'makchilar uchun xos bo'lib, ko'makchi o'zi bog'lanib kelgan so'z bilan so'z birikmasi sifatida namoyon bo'ladi va gap tarkibida sintaktik vazifa bajaradi. Masalan:

Erta bilan turaman nahori nashta,

O'ng qo'limda igna-**yu** tizzamda kashta.

Ushbu qo'shiq matnididan olingan parchada *bilan* ko'makchisi gap bo'laklarini, ya'ni hol va kesimni, -*yu* yuklamasi esa igna va kashta so'zlarini o'zaro bog'lagan. Demak, bunday vazifani nafaqat ko'makchi va yuklamalar, balki bog'lovchilar ham bajarib kelishi mumkin. Jumladan: To'y tarqagan, **biroq** otarchilar hali ham qo'shiqni tindirgani yo'q edi. To'yboshi mikrafonni oldi-**yu**, ularga javob berib yubordi.

Ko'proq sintaktik aloqa vositasi bo'lib keladigan ko'makchi, bog'lovchi, yuklamalar shakl yasash xususiyatiga ega emas, yakka holda muayyan so'roqqa javob bo'lmaydi.

Bitta ko'makchi bir gapning o'zida bir necha o'rinda takrorlanib kelishi mumkin, ammo bu xato hisoblanmaydi. Masalan: *Sut bilan kirgan jon bilan chiqar.* (Maqol). Yoki *"Yaxshi so'z bilan ilon inidan chiqar, yomon so'z bilan pichoq qinidan chiqar", "Til bilan tugilgan tugun tish bilan yechilmas"*. Bu kabi maqollarda "bilan" vosita ko'makchisi ikki martadan takror qo'llanmoqda. Har ikkala o'rinda ham ular bir ma'noda – vosita ma'nosida ishlatilgan. Ammo, bu tautologiya hisoblanmaydi. Qaytaga ohangdorlikni kuchaytirishga xizmat qilmoqda.

Shuningdek, ko'makchilar shakli har xil, ma'nosi bir xil bo'lishi sababli ularni o'zaro almashtirib, sinonim sifatida birining o'rnida ikkinchisini qo'llash holati ham ko'p uchraydiki, bizningcha, bunga ularning urg'u olmasligi asos yaratadi. Masalan:

Tirishdim tog'dan oshdim, yorug'lik **sari** yo'l ochdim. (Maqol)

Tirishdim tog'dan oshdim, yorug'lik **tomon** yo'l ochdim. (Maqol)

Bunda sari va tomon yo'nalish ma'nosini anglatuvchi ko'makchilar bo'lib, o'zaro sinonim hisoblanadi. Keltirilgan maqolda sari ko'makchisini tomon ko'makchisi bilan ham ifodalash mumkin. Qaytaga maqolda tomon ko'makchisining qo'llanishi undagi tirishdim, tog'dan so'zlariga tovush jihatdan mos tushib, tavze' (alliteratsiya) san'atining hosil bo'lishiga olib keladi. Natijada ritmik ohangdorlik, badiiy ta'sirchanlik yanada oshadi. Bu ko'makchilarning har ikkalasi ham ikki bo'g'indan *sa+ri*, *to+mon* ko'rinishida tashkil topgani uchun ritm buzilishi yuz bermaydi.

NATIJA VA MUHOKAMA

Ko'makchilarning urg'u qabul qilmasligi ularni mustaqil so'zlardan ajratib turuvchi muhim belgilardan biridir. Xususan, sof ko'makchilar urg'u olmaydi. Bunda urg'u ko'makchi bilan birga kelgan mustaqil so'zning oxirgi bo'g'iniga tushadi. Shuning uchun ko'makchi ohang jihatidan o'zidan oldin kelgan so'z bilan bir butunlikni tashkil etadi, ammo yozuvda ko'makchi bu so'zdan ajratib yoziladi. Masalan: "Odam so'zi bilan sinalar, osh – tuzi bilan". Demak, bunda urg'u *bilan* ko'makchisi bog'lanib kelgan so'zi hamda *tuzi* so'zlarining oxirgi bo'g'iniga tushmoqda. Shuning uchun maqolning ikkinchi qismidagi "sinalar" fe'li matndan tushib qolsa ham, ma'noga zarar yetmayapti.

Ayrim hollarda gap bo'laklarining inversiyaga uchrashi natijasida gap ko'makchi bilan tugaganga o'xshaydi. Bu ko'proq maqollarda kuzatiladi, ammo bunda gap bo'laklarining o'rnini o'zgartirish tufayli shunday holat yuz bergan hisoblanadi:

Tilni bog'la dil bilan,

Dilni bog'la til bilan.

Ba'zi maqollarda ko'makchining tushirib qoldirilgani sezilib turadi. Bu gapning oxirida ham, o'rtasida ham yuz berishi mumkin.

1. Gap oxirida kuzatilishi: "Eldagi gap – dildagi gap" (kabidir). "Iliq so'z – shakar, sovuq so'z – zahar" (kabidir). "Gapi to'mtoqning o'zi to'mtoq" (kabi). "Aytilgan so'z otilgan o'q" (kabi).

2. Gap o'rtasida kuzatilishi: "Bug'doy noning bo'lmasin, Bug'doy (kabi) so'zing bo'lsin", "Issiq kiyim tanni iltar, (iltitgani kabi). Issiq so'z jonni iltar". "Ariqni suv bezar, (bezagani kabi) odamni – so'z".

Ingliz tilida ham bunday holatni kuzatish mumkin: "A polite devil is more agreeable than a rude saint" (Muloyim shayton qo'pol avliyodan ko'ra yoqimliroqdir).

Ma'lumki, ko'makchilar gap boshida qo'llanmaydi. Ular ko'proq gap o'rtasida uchraydi. Ammo bog'lovchi va yuklamalar gap boshida ham, o'rtasi va oxirida ham qo'llanishi mumkin. Bunday holat esa ingliz va o'zbek tillari uchun baravar xosdir.

XULOSA

Yordamchi so'zlar grammatik shaklga ega, grammatik ma'no anglatuvchi, muayyan grammatik vazifa bajaruvchi so'zlar sanalishi tufayli ingliz tilida ham, o'zbek tilida ham muayyan vazifasini o'tashi mumkin bo'lgan grammatik shakllar sifatida qabul qilinadi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Арнольд И.В. Лексикология современного английского языка. – М., 1959. – 346 с.
2. Базаров О. Частицы в узбекском языке: Дисс.... канд. филол. наук. – Москва, 1983. – 193 с.
3. Burhanov Z.B. O'zbek tilida ko'makchilar va ularga vazifadosh kelishiklar pragmatikasi: Filol. fan. nomz. diss. – Toshkent, 2008. – 130 b.
4. Pardaev A.B. O'zbek tili yordamchi so'z turkumlarining lisoniy tizimdagi o'rnini va lingvopragmatikasi: Filol. fan. dokt...diss. – Toshkent, 2017. – 262 b.
5. Sweet H.A. A new English Grammar. Logical and Historical. – Oxford, 1974. – 543 p.
6. Xoldarchaeva G.S. Ingliz va o'zbek tillarida yordamchi so'zlarni tarjima qilish muammolari // Экономика и социум. – №12 (91). 2.2021. – Б.1163-1168. www.iupr.ru
7. Yusupov O'. Ingliz va o'zbek tillarining chog'ishtirma lingvistikasi. – T.: Akademnashr, 2013. – 288 b.